

4.
ספר עטרת שלמה. יעקוב שלמה חאלצבערג. ווילנא, 1897.
Книга Атерес Шлиома. Сочинение Якова Шльома Гольцберга. – Вильна : Типография А. Г. Каценельбогена, Немецкая улица, № 320, 1897.
5.
ספר שלחן ערוך ירה דעה בווארשא בדפוס רי יצחק
גאלדמאן נ" שנת תרל"ר לפ"ק
Книга Шульхан Арух. – Варшава : Типография Гольдмана И., 1874, т. V.
6.
ספר יען יעקב ווילנא בדפוס והוצאה והאחים דאם שנת תרע"ז לפ"ק
Ен-Якуб – надпись помещена на двух языках: арамейском и русском.
7.
לקוטי אמרים תניא. עם תרגום רוסי. ערך פרופ. ברנובר. ירושלים, שמ"ר, תשמ"ה
Ликутей Амарим (Тания). Рабби Шнур Шалмана из Ляды, под ред. проф. Г. Брано-
вера. – Иерусалим : Шамир, 1998.
8.
תורה, נבירים, כתובים, עורך התרגום ד. יוסיפון, ירושלים, מוסד הרב קוק.
Тора, Пророки, Писание, под ред. Д. Иосифона. – Иерусалим : Мосад Арав Кук, 1975.
9.
מלאטעק הגה. דער בארימטער סאָוועטישער-יידישער פּאָעט. - // פּאָרווערטס, 2007, נאוועמבער 9
Млатек Хана. Ицик Фефер – популярный советско-еврейский поэт. – Форвертс,
2007. – 9 ноября.

Надійшла до редколегії 08.02.2013 р.

УДК 821.161.2–3.09

Л. П. Король

Запорізький національний університет

ЛІТЕРАТУРНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ОСМИСЛЕННЯ ЧАСУ ТА ПРОСТОРУ В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

Проаналізовано особливості розвитку хронотопу в художньому тексті. Доводиться думка про те, що кожному письменникові притаманне своє розуміння хронотопу. Акцентовано увагу на умовності розділення понять простору і часу. Систематизовано підходи літературознавців ХХ–ХХІ ст. до проблеми дослідження художнього часу й простору.

Ключові слова: хронотоп, художній час та простір, сюжет, автор, поетика.

Проанализированы особенности развития хронотопа в художественном тексте. Подтверждается мысль о том, что каждому писателю свойственно своё понимание хронотопа. Акцентируется внимание на условности разделения времени и пространства. Систематизированы подходы литературоведов ХХ–ХХІ ст. к изучению проблемы художественного времени и пространства.

Ключевые слова: хронотоп, художественное время и пространство, сюжет, автор, поэтика.

Particularities of the development hronotop is analysed In article in artistic text. An idea is confirmed that understanding of khronotopa is incident to every writer. Attention is accented on convention of division of time and space. Approaches of literary critics of ХХ–ХХІ centuries of item are systematized on the study of problem of artistic time and space.

Key words: chronotop, artistic time and space, plot, author, poetical.

Підвищений інтерес сучасних дослідників літератури до проблеми аналізу художнього хронотопу зумовлюється, передовсім, тим, що часопростір є провід-

ним елементом у будові художньої дійсності, яка певним чином відтворює реальний світ і людину в її зовнішньому та внутрішньому бутті.

Праці літературознавців XX–XXI ст. свідчать, що теорія хронотопу М. Бахтіна набуває у них істотного поглиблення. Теоретично розроблене М. Бахтіним питання розподілу хронотопів на внутрішньотекстові (визначають особливості художнього світу) і позатекстові (існуючі поза художньою реальністю: авторський і читацький) активно інтерпретується сучасними науковцями. Здійснюючи дослідження в межах індивідуальної поетики (у синхронічному аспекті), у своїй статті ми будемо послуговуватися розширеним визначенням терміна «хронотоп», яке дає М. Бахтін у «Заключних зауваженнях» (1973) до праці «Форми часу і хронотопу в романі» (1937–1938). Художній хронотоп – це взаємозв'язок часу і простору у творі, образ цього взаємозв'язку як точка для розгортання сцен, у яких зображується подія, і як спосіб матеріалізації абстрактних елементів (тем, ідей, філософських узагальнень тощо).

Загальне та індивідуальне у творчості письменника М. Бахтін виокремлює за допомогою детермінованих понять великого хронотопу, виробленого в певну історичну епоху для освоєння реальної дійсності в літературі, і малого хронотопу мотиву, образу, сюжету, мистецьки інтерпретованого автором. У межах усієї творчості чи одного окремого твору митця можна визначити домінантний хронотоп (М. Бахтін), якому підпорядковано решту часопросторових утворень. Носіями авторського стилю постають хронотопи-константи (Н. Тодчук): вони повсякчас присутні у творчості письменника.

Беручи до уваги теоретичні розробки М. Бахтіна, сучасні науковці звертаються до таких проблем дослідження художніх часопросторових характеристик твору: на змістовому рівні – причиново-наслідкова співвіднесеність подій (Д. Лихачов), роль елементів прозового простору (Ю. Лотман) і часу (М. Гей) у формуванні змісту твору; на сюжетному – тривалість (Д. Лихачов), питання хронології, часового відліку подій з позиції конкретного персонажа (Б. Успенський), упорядкованість, багатомірність, зворотність, аритмічність, переривчатість часу (З. Тураєва), характеристика континууму, в якому розміщуються персонажі, відбувається дія (Ю. Лотман), переміщення героїв на рівні топографічного хронотопу (П. Тороп); на поетикальному – аналіз зображувальної функції часу і простору – творення образу (М. Гей), психологічного хронотопу (П. Тороп), дослідження образу часу, його авторської концепції (Н. Копистянська), процесів, які не викликають зрощення компонентів у хронотоп – спеціалізації (опросторювання) часу і темпоралізації простору (Ж. Дерріда, В. Топоров, У. Еко, Т. Філат); на текстовому – особливості граматичного часу (З. Тураєва), часопросторові характеристики елементів зовнішньої структури твору (М. Челецька). Увагу привертають дослідження слів, від яких читач відштовхується, здійснюючи осмислення тексту, а через нього – художнього часу і простору (рівень опису – П. Тороп; слова з багатим потенційним смислом – Р. Інгарден), розбудовуючи надтекст (слова-сигнали – Н. Лейдерман). Відповідно до положень феноменологічної теорії Ж.-П. Рішар називає їх ключовими словами, які на текстовому рівні можуть об'єднуватися у певні цикли і комплекси. Як поняття-ключі вони постають інструментом відсилання читача до пласту внутрішніх ресурсів його психіки, сприяють формуванню певного типу сприйняття художньої дійсності, її часопростору.

Поняття часу входить до складу базових понять різних наук: філософських, соціологічних, історичних, літературознавчих тощо. Проблема часу – одна з центральних, у ній переплітаються різні напрями філософії і біології, літератури і психології. Свою власну структуру має і час історичних подій, суб'єкти яких оволодівають часом і простором, організовуючи ці події та, крім цього, переживаючи їх. Особливістю соціально-історичного часу є те, що історичні події зберігаються в пам'яті людини. У ньому за точку відліку можуть бути взяті ті чи інші соці-

альні події чи навіть легенди. Існує також і психологічний час, що пов'язується з його суб'єктивним переживанням. Так, напружені переживання «розтягують», а переживання задоволення, радості «скорочують» час, роблять його «стисненим». Отже, актуальність дослідження зумовлена тим, що поза питаннями про час, його природу, його роль у житті неможливим є вирішення серйозних питань ані в суспільстві, ані в гуманітарних науках.

Проблеми часу і простору в літературній творчості також підлягають спеціальному вивченню. Літературознавчий аспект, хоча й має свою специфіку, все ж визначається філософським, оскільки в гносеологічному плані передбачає, перш за все, з'ясування співвідношення часопростору літературного твору з об'єктивним часом і простором реальної дійсності. Тому виникає закономірна необхідність розглянути хоча б у загальних рисах категорію часу як філософську категорію.

Як форми руху матерії простір і час є загальними засобами організації матерії будь-якого об'єкта дійсності: простір – це форма сталості, збереження об'єкта, його змісту; час – форма його розвитку, внутрішня міра, його буття та самознищення. Доповнюючи один одного, простір і час функціонують як універсальна форма організації всієї різноманітності нескінченного світу. Отже, кожен об'єкт має свій власний простір і час, які створюють його якість, специфіку.

Сучасна філософська наука намагається дати багатоаспектне тлумачення полімодального часу. Вихідним у цьому є правомірне розширення двох основних аспектів філософського аналізу часу: «буттєвого і відображуваного в культурі, в суспільній та індивідуальній свідомості» [7, с. 124]. З одного боку, час – форма руху природної і соціальної матерії, яка не залежить від відображення його людською свідомістю. З іншого боку, час є важливим компонентом культури і духовного життя людини. Аспект філософського розгляду буттєвого часу включає в себе розгляд часу не лише як природного явища, а й як соціального, тобто часу суспільного розвитку. Соціально-історичний час володіє властивостями як об'єктивного часу, так і специфічними, притаманними лише для нього. Він характеризується тривалістю, односпрямованістю, впорядкованістю; його рух відзначається безперервністю, йому властивий часовий зв'язок; у соціально-історичному часі виявляється діалектична єдність хронологічної рівномірності та інформаційної нерівномірності, важливою особливістю є те, що соціально-історичний час може ціннісно усвідомлюватися. Час, як природний, так і соціально-історичний, є об'єктивною формою буття, він у цілому не залежить від людини і людського сприйняття, але на рівні пізнання часу людиною він стає суб'єктивним.

Для визначення специфіки суб'єктивного часу важливим є усвідомлення питання зв'язку психології сприйняття часу людиною зі специфікою її свідомості. Для людської психіки притаманна здатність перетворювати матеріальні явища реального світу на ідеальні, однак індивідуальні особливості людини привносять у цей процес певні видозміни. Тому суб'єктивно-психологічний образ реального світу, у тому числі й часові його параметри, можуть суттєво відрізнитися від образів та їх часових координат суб'єктивної дійсності. Суб'єктивно-психологічний час, що спирається на пам'ять, часові зв'язки минулого або на уяву, завжди рухомий. Він може змішуватися, сповільнюватися або пришвидшуватися; можливим є суб'єктивне оцінювання тривалості окремих відрізків часу (причому не лише різними людьми, а і тією самою людиною).

Дуже важливими для вивчення літератури є «дослідження художнього часу», – зазначає Д. Лихачов [11, с. 92]. Саме дослідження художнього часопростору має величезне значення для розуміння естетичної природи словесного мистецтва. Він підпорядковує своїм художнім завданням і граматичне, і філософське його розуміння в літературному творі. Художні твори розгортаються в часі. Часопростір потрібен для їх сприйняття та написання. Природно, що письменник враховує цей природний час і простір. Однак він ще й зображується. Митець зобра-

жує короткий або довгий проміжок часу, може змусити його линути повільно чи швидко, послідовно чи непослідовно. Він може зображати час у тісному зв'язку з історичним часом або у відриві від нього. Мить у художньому творі може зупинитися, а довгий період «промчати». Художній твір робить це суб'єктивне сприйняття часу однією із форм зображення дійсності. Інтерес до проблеми часу, що визначився ще в кінці XVIII ст., не зникає до сьогодні. Більше того, ми є свідками «поглибленого проникнення природознавства і соціальних наук у структуру і зміст часу, а художня практика інтенсивно прагне відобразити і час, й інтерпретацію його філософськими та природознавчими концепціями» [3, с. 132].

Постановка цієї проблеми дає можливість охопити майже всі основні аспекти зв'язків мистецтва з дійсністю, розкрити особливості його розвитку, своєрідність кожного з видів мистецтва, зв'язок їх із різними науками, відкриває нові можливості аналізу літературних епох і їх змін, творчості деяких письменників, жанрів, творів. Такі широкі можливості породжують і багатоаспектність у вивченні проблеми. Принцип хронотопічності художньо-літературного образу вперше з усією ясністю розкрив Г. Е. Лессінг у праці «Лаокоон, або Про межі малярства й поезії», написаній у 1766 році. Він виявляє часовий характер художньо-літературного образу. Все статично-просторове має бути описане не статично, а повинно бути втягнуте в часовий ряд зображуваних подій і самої оповіді – зображення. Однак Лессінг, при всій суттєвості і продуктивності постановки цієї проблеми в літературі, розглядає її в основному у формально-технічному плані. Проблема освоєння реального часу, тобто «проблема освоєння історичної дійсності в поетичному образі, прямо та безпосередньо ним не ставиться, хоча й порушується в його праці» [2, с. 284].

Літературознавство звернуло увагу на художню значущість часу у творах мистецтва не так давно. Визначальними тут стали праці М. Бахтіна [1; 2]. На необхідність вивчення художнього часу вказував і Д. Лихачов. Час є одним зі складових компонентів не тільки художнього твору, а й суспільно-історичного розвитку в цілому.

Література ж, на думку Д. Лихачова, «...більшою мірою, ніж будь-який інший вид мистецтва, стає мистецтвом часу. Час – його об'єкт, суб'єкт і знаряддя зображення» [11, с. 209]. Важливими для з'ясування питання часу та простору стали статті Д. Медриша, Т. Мотильової, А. Мостепаненка, Р. Зобова та інших, які «...додали ще до простору й часу ритм у комплексному дослідженні мистецтва» [10, с. 11].

Проблема часопростору в українському літературознавстві, незважаючи на досить тривалу традицію, розроблена поки що недостатньо. Про потребу просторово-часового підходу при вивченні літературно-мистецьких явищ говорить І. Франко у праці «Із секретів поетичної творчості» та М. Грушевський у своїй «Історії української літератури».

Упродовж останніх десятиліть різноманітні аспекти проблеми часопростору досліджуються в низці монографій, дисертацій, статей. Необхідність дослідження проблеми художнього часу для адекватного вивчення літературного твору доводять такі вчені як О. Гнідан, І. Денисюк, Л. Дзіковська, М. Кодак, Н. Копистянська, В. Смілянська, Н. Годчук, Н. Федорак, К. Фролова, Ю. Хабатюк, Л. Целевич, Л. Цибенко та ін.

«Актуалізація уваги до хронотопу як системно-структурного рівня поетики в наш час, – зауважує М. Кодак, – зумовлена появою художніх творів із посиленою філософічністю, з поглибленою розробкою опозицій типу «верх – низ», «минуле – майбутнє», «народження – смерть», «злет – падіння» і численних проміжних метафоричних парафраз на мотиви, покликані показати певне розуміння часопросторового континууму, протяжності й безперервності світу» [9, с. 97]. На всю історичну ретроспективу поширюється висновок, що в «кожному творі будь-якого виду мистецтва наявний більш чи менш розвинений образ простору – часу,

оскільки метою мистецтва є моделювання світу в його цілісності, тобто в єдності його просторових і часових координат» [8, с. 31]. Якою б не була ідея літературного твору, вона підпорядковується формам суспільної свідомості. «Існує уподібнення художнього і реального світів... Параметри об'єктивної дійсності – простір і час – стають іншими, потрапляючи в художній світ. У їх переломленні можна бачити при бажанні коефіцієнт подібності між правдою життя і правдою мистецтва» [4, с. 253].

Увівши поняття хронотопу в літературознавство, М. Бахтін наголосив, що він має суттєве жанрове значення, а також є важливим в аспекті характеротворення. «Хронотоп як формально-змістова категорія, – зазначає М. Бахтін, – визначає (значною мірою) і образ людини в літературі; цей образ завжди хронотопний за своєю суттю» [1, с. 235]. Провідним началом у хронотопі М. Бахтін називає час. Це було підтверджено й іншими дослідниками, зокрема Л. Целевичем [15]. Основні теоретичні дослідження про час і простір у літературному творі зводяться до твердження про те, що художній час і простір – це відображення, образна модель об'єктивного й соціально-історичного часу реальної дійсності. А. Гуревич зазначає, що в часі «втільюється світогляд епохи, ставлення і до речей, і до ідей, до усвідомлення людиною самої себе як особистості» [5, с. 152].

Дослідники підкреслюють умовність і специфічність художнього часу щодо об'єктивного часу. Внутрішня специфіка художнього часу (порушення хронології, здатність конденсуватися і розтягуватися, затримувати свій хід і зупинятися) пояснюється вченими як результат складної взаємодії об'єктивного, соціально-історичного часу з різними формами сприйняття і відображення його людиною. Виділяють також художньо-естетичну функцію часу [10]. У багатьох літературознавчих дослідженнях останніх років відзначається ускладнення часового відображення, що пояснюється намаганням автора, трансформуючи і реконструюючи час, проникнути у внутрішній світ героїв [13]. У складній структурі художнього часу виділяють авторський, сюжетний, персонажний, читацький, фабульний та суб'єктивний час. У складі сюжетного часу виділяється: час теперішній, минулий, майбутній, досюжетний, сюжетно-реальний час. Поряд з історичним часом Н. Павлова виділяє час як «інтимно-особистісне переживання», тобто час внутрішнього життя людини [14, с. 280]. О. Зарицький виділяє кілька часових планів, які розглядаються як елементи часової системи. До них він зараховує історичний час, біографічний (час героя), подійний, оповідний, внутрішній (психологічний), час автора і час спогадів і коментарів [6, с. 12].

Дослідження функцій хронотопу «сприяє поглибленому проникненню реципієнта в істинний зміст зображуваного, посилює відчуття правдивості оповіді» [12, с. 81–82]. Хронотоп поєднує в собі дві самостійні й незалежні, на перший погляд, категорії – простору і часу. Але розмежування цих категорій має досить умовний характер. Тому, аналізуючи поетику простору і часу художніх творів як самостійні категорії, ми ще раз підкреслюємо відносність і умовність такого розділення. Під впливом навколишньої дійсності кожен письменник формує свої ідеали, прагне відчутти метаморфози життя. Задумуючись над шляхами розвитку суспільства, він заглиблюється у вивчення моральних джерел поведінки своїх героїв, прагнучи знайти зв'язок між моральною поведінкою та соціальним буттям.

Отже, дослідження художніх творів у плані часопросторових відношень дає змогу не лише внести певні уточнення і доповнення в інтерпретацію творів, а й більш глибоко вивчити еволюцію поетичної системи письменника, виявити її принципові основи при всій її динаміці й русі. Кожному письменникові властиве своє розуміння художнього часу і простору, власне трактування цих проблем. Лише практика митця може показати, якою мірою кожне з цих рішень допомагає художньому освоєнню світу.

У перспективі стаття має стати частиною дисертаційного дослідження.

Бібліографічні посилання

1. *Бахтин М.* Вопросы литературы и эстетики / М. Бахтин. – М. : Худож. лит-ра, 1975. – 502 с.
2. *Бахтин М.* Литературно-критические статьи / М. Бахтин ; сост. С. Бочаров, В. Кожинов. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
3. *Володин Э.* Специфика художественного времени / Э. Володин // Вопросы философии. – 1978. – № 8. – С. 132 – 141.
4. *Гей Н.* Художественность литературы : Поэтика, стиль / Н. Гей. – М. : Наука, 1975. – 471 с.
5. *Гуревич А.* Что есть время / А. Гуревич // Вопросы литературы. – 1968. – № 11. – С. 150–154.
6. *Зарицький О.* Біографія та історія (чеський біографічний роман 70-х років) / О. Зарицький. – К. : Наук. думка, 1989. – 104 с.
7. *Качан М.* Время как философская проблема / М. Качан // Вопросы философии. – 1982. – № 10. – С. 117–124.
8. *Качан М.* Пространство и время в искусстве как проблема эстетической науки / М. Качан // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве / [ред. коллегия: Б. Ф. Егорова, Б. С. Мейлах, М. А. Сапаров]. – Л. : Наука, 1974. – С. 26–39.
9. *Кодак М.* Поэтика як система : Літературно-критичні нариси / М. Кодак. – К. : Дніпро, 1988. – 159 с.
10. *Копистянська Н.* Аспекти вивчення художнього часу в літературознавстві / Н. Копистянська // Рад. літературознавство. – 1988. – № 6. – С. 11–19.
11. *Лихачев Д.* Поэтика древнерусской литературы / Д. Лихачев. – [3-е изд.]. – Л. : Наука, 1979. – 360 с.
12. *Мейлах Б.* Проблема ритма, пространства и времени в комплексном изучении творчества / Б. Мейлах // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве / [ред. коллегия: Б. Ф. Егоров, Б. С. Мейлах, М. А. Сапаров]. – Л. : Наука, 1974. – С. 3–10.
13. *Мотылева Т.* О времени и пространстве в современном зарубежном романе / Т. Мотылева // Ритм, пространство и время в литературе и искусстве / [ред. коллегия: Б. Ф. Егорова, Б. С. Мейлах, М. А. Сапаров]. – Л.: Наука, 1974. – С. 186 – 200.
14. *Павлова Н.* Типология немецкого романа 1900–1945 гг. / Н. Павлова. – М. : Наука, 1982. – 280 с.
15. *Целевич Л.* Сюжетотворна функція хронотопу / Л. Целевич // Радянське літературознавство. – 1988. – № 9. – С. 23–27.

Надійшла до редколегії 08.02.2013 р.

УДК 82.0 (73)

Л. В. Анісімова

Київський університет імені Бориса Грінченка

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАГМАТИЧНІ АСПЕКТИ
ТРАНЗАКЦІЙНОЇ ТЕОРІЇ ЛУЇЗИ М. РОЗЕНБЛАТТ**

Проаналізовано теоретико-методологічні й прагматичні аспекти транзакційної теорії Луїзи Мішель Розенблатт як складової теорії читачького відгуку і, водночас, як самостійної літературознавчої теорії. Доведено її значимість для розвитку науки й освіти США.

Ключові слова: транзакційна теорія читання Луїзи М. Розенблатт, еферентне й естетичне прочитання твору, «твір», читачька позиція, теорія читачького відгуку.

Рассмотрены теоретико-методологические и прагматические аспекты транзакционной теории Луизы М. Розенблатт как составной теории читательской реакции